

*Дергунова О. І.,**здобувач кафедри конституційного права та правосуддя
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Анотація. У статті проаналізовані проблеми ефективності правового регулювання громадських стосунків із точки зору юриспруденції і психології. Приділена увага особливостям сприйняття і дотримання правових норм людьми і їх колективами. Розглянуті психологічні аспекти дії правових норм на індивідуальну і громадську свідомість. Розглянута еволюція концепцій розуміння ефективності правового регулювання. Показана необхідність обліку психологічних особливостей індивідів у процесі правотворчості і застосування права.

Ключові слова: правове регулювання, ефективність, психологія, психологічна теорія права, метод правового регулювання, суспільна свідомість, антропологічний і ціннісний підхід.

Постановка проблеми. Проблема забезпечення ефективною реалізації правових норм актуальна упродовж декількох століть. Багато питань, що стосуються дії юридичних правил, досі залишаються без однозначної відповіді і викликають дискусії в науці і практиці. Одне з таких питань полягає в тому, що лежить в основі дотримання чи порушення людьми правових норм. Вже на ранніх етапах дослідження механізму втілення в життя юридичних правил для вчених стало очевидним те, що ця проблема має не тільки правовий, але й психологічний характер.

Одне з найбільш відомих досліджень у цій області провів Л.І. Петражицький. Ним була заснована психологічна теорія права. Вагому роль в її подальшому становленні та розвитку зіграли такі вчені, як Л. Леві-Брюль, Г. Тард і А. Адлер. Останній досліджував вплив соціального компонента особистості на її поведінку. Відповідна наукова школа була названа «індивідуальною психологією».

Мета статті – вивчити вплив психології індивідів і їх колективів на політико-правові явища в суспільстві та державі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основна ідея психологічної теорії Л. Петражицького полягає в тому, що право існує в людській психіці, а його джерелом виступають виключно емоції, а не воля або свідомість [1]. При цьому розрізняються морально-односторонні емоції, пов'язані з почуттям свого боргу і зумовлені сприйняттям моральних якостей та юридичних правил, які супроводжують уявлення і про свої, і про чужі права та обов'язки [1].

Емоції являють собою суб'єктивну реакцію психіки на вплив зовнішніх або внутрішніх подразників, яка проявляється у вигляді переживань [2].

Це лише один з елементів психічної діяльності людини, який аж ніяк не завжди має вирішальне значення в регулюванні людської поведінки. У більш пізній історичний період, у 60-і рр. ХХ ст., виник новий напрям – когнітивна психологія, в рамках якого було звернуто увагу на роль свідомості в поведінці особистості і його внутрішню організацію [3]. У рамках цього наукового напрямку підкреслювалася основна роль у поведінці людини не природних інстинктів, і соціальних компонен-

тів [2]. Як вже було зазначено, вплив соціального компонента особистості на її поведінку досліджувався Адлером. Відповідна наукова школа була названа «індивідуальною психологією». А. Адлер відкидав поділ особистості на три інстанції, про які говорив З. Фрейд [4]. На його думку, структура особистості єдина, а особистісний розвиток детерміновано прагненням людини до переваги. Однак це прагнення може бути не реалізоване внаслідок, наприклад, дефектів фізичного розвитку або несприятливих соціальних умов.

У такій ситуації людина прагне знайти способи подолання почуття неповноцінності і намагається його компенсувати, здійснюючи певні дії [4].

Для права інтерес становить те, наскільки ці дії відповідають суспільним очікуванням і закону.

Свідоме управління емоціями забезпечується волею. Остання дає змогу виконувати особі дії або утримуватись від них, а саме дотримуватись активних і пасивних обов'язків, покладених правовими нормами. У зміст вольової дії входить кілька етапів, серед яких спонукання під впливом потреб, постановка мети, боротьба мотивів, прийняття рішення, вироблення і реалізація плану, аналіз та оцінка дії. Дії можуть бути простими і складними, навмисними і ненавмисними, правомірними або неправомірними [2].

Формування і прояв волі відбуваються разом із розвитком особистості. Залежно від рівня її розвитку формуються відповідні особистісні якості [2].

З точки зору психології, щойно згадані варіанти поведінки особистості пояснюються в положеннях теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгера. Ця теорія має на меті розгляд відносин балансу і дисбалансу між елементами когнітивної карти світу суб'єкта [2]. Відповідно до неї люди прагнуть до внутрішньої гармонії.

При виникненні протиріччя – логічних непослідовностей, невідповідності когнітивних елементів культурним зразкам, невідповідності когнітивних елементів більш широкій системі уявлень або минулого досвіду – виникає дисонанс, що переживається як дискомфорт і викликає поведінку, спрямовану на усунення протиріччя [2].

Окреслені причини дисонансу повною мірою поширюються на правопорушення, які можуть бути здійснені в пориві емоцій (логічна непослідовність), що явно не відповідають культурним зразкам, а також більш широкій системі уявлень (суспільній правосвідомості) і минулому досвіду, якщо врахувати, наприклад, інших людей, які вчинили аналогічні діяння і які зазнали покарання.

Вихід зі стану когнітивного дисонансу можливий через зміну поведінки або сприйняття зовнішнього середовища, розширення когнітивної структури для включення до неї раніше виключених елементів [2].

Тому особа, яка вчинила правопорушення й усвідомлює характер скоєного, заради усунення когнітивного дисонансу може діяти у два способи. Перший спосіб – змінити свою поведінку так, щоб вона відповідала загальноприйнятій системі

уявлені: розкаяться і спробувати відшкодувати шкоду. Другий спосіб – виправдати свій вчинок, увівши в когнітивну структуру елементи на обґрунтування своєї поведінки. Однак ці способи можливі лише у разі усвідомлення особою аморальності своїх дій.

Складніше, коли когнітивна структура влаштована таким чином, що не дає змоги бачити аморальність дій. У такому разі особа орієнтується на мораль, що наявна не в суспільстві загалом, а в певних соціальних групах, в яких правопорушення вважаються справедливими. За таких умов під час їх здійснення когнітивного дисонансу не виникає. Тому введення в когнітивну структуру елементів загальноприйнятої моралі стає завданням правоохоронних органів загалом і пенітенціарної системи зокрема.

Емоції людини і вища форма їх прояву – почуття, а також вплив останніх на поведінку були досліджені в рамках гуманістичної теорії К. Роджерса. За цією теорією, основу характеру людини становлять позитивні імпульси, що діють від народження. Надалі на основі життєвого досвіду формується система уявлень про себе, а також система ідеалів, до яких прагне особа. Оскільки людина потребує поваги оточення, то подеколи вона змушена приховувати свої справжні думки і почуття, проявляючи зовні лише ті, які отримують схвалення інших осіб. Зрештою, виникає внутрішня неврівноваженість, невротичність і подальше віддалення від ідеалу. Отже, особистість тим більше зрівноважена, чим більше згоди або конгруентності між її реальними якостями, почуттями, думками і поведінкою. Максимальне особисте зростання можливе лише тоді, коли людина зустрічає розуміння і співпереживання іншими людьми і відсутня необхідність брехати [5].

Тому, на думку К. Роджерса, єдиним способом не перешкодити актуалізації особистості є надання людині безумовної позитивної уваги, що дає змогу усвідомити, що вона гідна поваги без критики і застережень. Це не тягне необхідності схвалення неправомірної поведінки. Індивід має знати, що вчинив неправильно, але це не применшує його гідності, просто йому варто змінити свою поведінку. У свою чергу, негативна самооцінка, що формується під впливом постійної критики оточення, породжує неприйняття зовнішнього світу [5].

Висловлене особливо актуальне під час розгляду девіантної і делінквентної поведінки неповнолітніх. Його передумовами нерідко виступають осуд і критика з боку однолітків і дорослих, відсутність розуміння і підтримки в разі вчинення помилок.

Не менше значення під час розгляду питання про сприйняття правових норм індивідами має і вплив санкцій на особистість.

Дослідження підтверджують неефективність матеріальної відповідальності, яка в ряді випадків не чинить відчутного впливу на особистість. У свою чергу, покарання у вигляді позбавлення волі призводить до формування тюремної психології, що так само небажане [6, с. 72].

Тому з метою запобігання рецидивної злочинності мають використовуватися санкції, які не передбачають утримання під вартою, але й не пов'язані з грошовим стягненням. До таких покарань належать позбавлення спеціального права, конфіскація незаконно нажитого майна [6, с. 72].

Основне ж значення повинна мати не суворість покарання, а його невідворотність [7].

Інша проблема, що освітлюється в працях Л. Петражицького та інших дослідників, полягає у визначенні сутності права і його співвідношенні з іншими соціальними регуляторами.

Поняття права тлумачилось Л. Петражицьким дуже широко: правовими вважалися будь-які емоційні переживання, пов'язані з уявленнями про взаємні права і обов'язки. При цьому до правових норм ставилися правила різних ігор, зокрема дитячих, правила ввічливості, етикету і т.п., а правовідносинами визнавалися відносини з неживими предметами, тваринами, а також Богом або Дияволом [1].

Крім того, можна зазначити, що право являє собою «наявну в рамках будь-якої політичної організації суспільства сукупність загальнообов'язкових соціальних норм» [8, с. 7].

Це, перш за все, регулятор відносин між людьми на основі загальноприйнятих уявлень про справедливість і порядок.

Відносини між особами, що порушують правові норми, які не відповідають інтересам політично організованого суспільства, суперечать принципам громадського порядку і безпеки. Тому їх не можна назвати правом. У свою чергу, норми моралі різноманітні і не можуть бути уніфіковані [9, с. 573–574].

Отже, особи, які не дотримуються норми права, можуть слідувати певним моральним принципам. Доречність віднесення до моральних норм правил поведінки індивідів, які ведуть асоціальний спосіб життя, гідна окремого дослідження і не є метою цієї роботи. У контексті цієї статті можна лише констатувати, що коректність тверджень про існування «злочинної моралі» доволі сумнівна.

Водночас позбавлене істинності інше твердження Л. Петражицького щодо права. Воно полягає в такому: державна влада формує офіційне право і монополізує владу і примус, однак у державі, крім офіційного права, діє право індивідуальне, інтуїтивне, при цьому кожна соціальна група має свою систему інтуїтивного права [1].

Варто визнати, що тлумачення встановлених державою правових норм може бути як офіційним, даним на основі положень Конституції, прийнятої усім населенням країни, так і повсякденним, на основі розуміння правових норм людьми, з огляду на їх світогляд. Між офіційним і повсякденним розумінням права можливе значне протиріччя, яке здатне привести до порушення юридичних правил людьми через не розуміння останніми ролі норм права чи заперечення її, правової неписьменності або правового нігілізму. Л. Петражицький вважав, що співвідношення офіційного та інтуїтивного права в державі залежить від рівня розвитку культури.

Водночас, на думку дослідника, необхідність існування права зумовлена дефектами людської психіки і дефіцитом моральності. Мірою розвитку останньої вона має витіснити право [1].

Самостійною причиною домінування індивідуального права над офіційним дослідник називає незадовільну якість законодавства. Удосконалення останнього сприяє розвитку менш культурних шарів суспільства [1].

Очевидний вплив правових норм на психологічний стан особистості.

Коректно сформульовані правові норми здатні переконати особу в необхідності їх дотримуватися [10]. Навпаки, якщо юридичні правила незрозумілі, суперечливі або вимагають від людей неможливого, то адресати не в змозі їх виконати. Це викликає неприязне ставлення до законодавства та правової системи [9, с. 471].

Водночас не можна заперечувати роль суспільної та індивідуальної свідомості, рівня культури і моральності у формуванні правосвідомості.

На думку австрійського юриста Е. Ерліха, варто усвідомити, що ефект правової норми визначається не стільки тлумаченням її юристами, скільки іншими обставинами: етичними поглядами народу, його культурою, а також засобами влади, які використовуються нею для втілення в життя правових норм [9, с. 353–534].

Американський юрист Р. Паунд зазначає, що «весь зміст предписаного елемента» («права може бути також розділено на дві частини – імперативну і традиційну»), перша з яких створюється законодавцем, а друга – на основі людського досвіду [9, с. 435].

Якщо на тому чи іншому рівні – індивідуальному, груповому або громадському, – виникає протиріччя між моральною та правовою свідомістю, це може стати причиною відмови від дотримання норм права [9, с. 435].

У психології аналогічної позиції дотримувався К. Юнг. На його думку, психіка людини включає три рівні, в числі яких свідомість і несвідомість, яка може бути особистістю та колективною. Остання утворюється зі слідів пам'яті про минуле людства, і відіграє визначальну роль [2].

Р. Паунд зазначає, що стандарти завжди включають деякі моральні судження про поведінку [9, с. 435], а «предписуючий елемент та технічні прийоми у праві політично організованого суспільства завжди формуються на базі комплексу <...> ідеалів, що вважаються вірними і користуються впливом серед людей» – це і є, на думку вченого, «ідеальний елемент» права [9, с. 436]. Таким чином, юриспруденція «адаптує» канони цінностей до завдань певного часу [9, с. 457]. Через це потрібен облік особливостей суспільства і закономірностей розвитку політичного життя [9, с. 459].

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити висновки, що дія правових норм та їх сприйняття індивідами значною мірою зумовлені їхніми потребами, мотивами, моральними установками. Під час здійснення правового регулювання суспільних відносин ці фактори необхідно враховувати, інакше регулювання не буде ефективним. Дослідження психологічних аспектів правового регулювання дає змогу враховувати особистісні особливості індивідів, що утворюють суспільство, закономірності розвитку останнього, його оригінальні духовні властивості.

Література:

1. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О.Э. Лейста. – М.: Зерцало, 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bibliotekar.ru/istoria-politicheskikh-i-pravovyyh-ucheniy-1/index.htm>.
2. Маклаков А.Г. Общая психология: Учебник – СПб: Питер, 2001. – 592 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/makl/.
3. Краткий психологический словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского; Ред.-сост. Л.А. Карпенко. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 505 с.
4. Ярошевский М.Г. История психологии: От античности до середины XX века: Учеб. пособие для вузов / М.Г. Ярошевский. – М. :

Academia, 1997. – 416 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.pedlib.ru/Books/1/0182/1_0182-148.shtml.

5. Гуманистические теории личности // Столяренко Л.Д. Психология и педагогика для технических вузов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://psyera.ru/4630/gumanisticheskie-teorii-lichnosti>.
6. Hans Gunnar Axberger. Det allranna rattsmedvetandet. BRA-rapport. 1996: 1, Stockholm, 1996.
7. Магнуссон С. Роль законопроектов как проводника норм: анализ і прогноз // Оцінка законів та ефективності їх прийняття. Матеріали Міжнародного семінару 16–17 грудня 2002 року, м. Рязань. – М.: Видання Державної Думи, 2003 [Электронный ресурс] – Режим доступа : <https://www.consultant.ru/law/review/lawmaking/material/#11>.
8. Дробишевський С.А. Політична організація суспільства і право як явища соціальної еволюції / А.С. Дробишевський. – М. : Проспект, 2015. – С. 7.
9. Дробишевський С.А. Історія політичних і правових вчень: основні класичні ідеї : [навч посіб.] / А.С. Дробишевський. – 2-е изд., доп. – М. : Норма, 2010. – С. 573–574.
10. Косарев А.И. Смысл жизни в природе, обществе, назначении государства и права [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.justicemaker.ru/view-article.php?id=26&art=1551>.

Дергунова О. И. Психологические аспекты правового регулирования

Аннотация. В статье проанализированы проблемы эффективности правового регулирования общественных отношений с точки зрения юриспруденции и психологии. Уделено внимание особенностям восприятия и соблюдения правовых норм людьми и их коллективами. Рассмотрены психологические аспекты действия правовых норм на индивидуальное и общественное сознание. Рассмотрена эволюция концепций понимания эффективности правового регулирования. Показана необходимость учета психологических особенностей индивидов в процессе правотворчества и применения права.

Ключевые слова: правовое регулирование, эффективность, психология, психологическая теория права, метод правового регулирования, общественное сознание, антропологический и ценностный подход.

Dergunova O. Psychological aspects of legal regulation

Summary. The article analyzes the problems of the effectiveness of the legal regulation of social relations from the point of view of jurisprudence and psychology. Attention is paid to the peculiarities of perception and observance of legal norms by people and their collectives. The psychological aspects of the operation of legal norms on individual and public consciousness are considered. The evolution of concepts of understanding the efficiency of legal regulation is considered. The need to take into account the psychological characteristics of individuals in the process of lawmaking and the application of law is shown.

Key words: legal regulation, efficiency, psychology, psychological theory of law, method of legal regulation, public consciousness, anthropological and value approach.